UDK: 94(575.1):676.2

QO‘QON XONLIGIDA QOG‘OZ ISHLAB CHIQARISH: TARIXIY MANBALAR TAHLILI

Begmatov Xurshid Isanlalivich
Qo‘qon davlat universiteti assistant o‘qituvchisi
begmatovxurshidbek508@gmail.com
https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0003-1227-9678

Annotatsiya.
Mazkur maqolada Qo‘qon xonligida qog‘oz ishlab chiqarish tarixiga oid yozma manbalar, mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar asarlari hamda arxiv materiallari tahlil qilinadi. Qo‘qon qog‘ozi ishlab chiqarishining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari, ishlab chiqarish markazlari va uning iqtisodiy hamda madaniy hayotdagi o‘rni yoritilgan. Tadqiqot davomida tarixiy manbashunoslik, qiyosiy-tarixiy va tizimli tahlil usullaridan foydalanilib, Qo‘qon qog‘ozining Markaziy Osiyo hunarmandchiligi taraqqiyotidagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: *Qo‘qon xonligi, Qo‘qon qog‘ozi, qog‘oz ishlab chiqarish, hunarmandchilik, tarixiy manbalar, manbashunoslik, Farg‘ona vodiysi, savdo, kitobat madaniyati.*

KIRISH

O‘zbekiston hududida qadimdan hunarmandchilik va ishlab chiqarish madaniyati yuksak darajada rivojlangan bo‘lib, qog‘oz ishlab chiqarish ana shu an’analarning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Markaziy Osiyo, xususan, Movarounnahr hududi VIII–IX asrlardan boshlab qog‘oz ishlab chiqarishning yirik markazlaridan biriga aylangan. Tarixiy manbalarda Samarqand qog‘ozi Sharq va G‘arb mamlakatlarida yuqori sifatli mahsulot sifatida e’tirof etilgan [8]. Keyinchalik siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar ta’sirida qog‘ozchilik an’analari mintaqaning boshqa hududlariga, jumladan Farg‘ona vodiysiga ham tarqalgan. Natijada XVIII–XIX asrlarga kelib Qo‘qon xonligi hududida qog‘oz ishlab chiqarish alohida hunarmandchilik tarmog‘i sifatida shakllanib, mintaqa iqtisodiyoti va madaniy hayotida muhim o‘rin egallay boshlagan.

Qo‘qon xonligi (1709–1876) Markaziy Osiyodagi yirik siyosiy tuzilmalardan biri bo‘lib, o‘z davrida iqtisodiy taraqqiyoti, savdo aloqalari, hunarmandchiligi va madaniy muhiti bilan ajralib turgan [7]. Xonlikning geografik jihatdan Buyuk ipak yo‘lining muhim tarmoqlari kesishgan hududda joylashgani ichki va tashqi savdo aloqalarining rivojlanishiga qulay sharoit yaratgan. Ayniqsa, Qo‘qon, Marg‘ilon, Namangan, Andijon va Chust kabi shaharlar hunarmandchilik va savdo markazlari sifatida yuksalgan. Ushbu shaharlar orasida qog‘oz ishlab chiqarish ham iqtisodiy ahamiyatga ega bo‘lgan tarmoqlardan biri sifatida shakllangan.

Qog‘oz insoniyat sivilizatsiyasi tarixida ilm-fan, ta’lim, madaniyat va davlat boshqaruvining rivojlanishida beqiyos ahamiyat kasb etgan moddiy vositalardan biridir. Qo‘lyozma asarlar, tarixiy solnomalar, ilmiy risolalar, diniy manbalar, farmonlar, diplomatik yozishmalar va savdo hujjatlarining yaratilishi hamda saqlanishi bevosita

qog‘oz mahsulotlari bilan bog‘liq bo‘lgan. Shu bois qog‘oz ishlab chiqarish tarixini o‘rganish faqat hunarmandchilik tarixini emas, balki jamiyatning intellektual va madaniy taraqqiyotini ham tadqiq etish imkonini beradi.

Qo‘qon xonligida qog‘oz ishlab chiqarishning rivojlanishi xonlikda ilm-fan va ma’rifatning yuksalishi bilan chambarchas bog‘liq edi. XIX asrda xonlik hududida ko‘plab madrasalar, maktablar, masjidlar, kutubxonalar va devonxonalar faoliyat yuritgan. Bu muassasalarda qo‘lyozma kitoblar yaratish, diniy va ilmiy asarlarni ko‘chirish hamda rasmiy hujjatlar yuritish uchun katta hajmda qog‘oz talab etilgan. Natijada qog‘oz ishlab chiqarish nafaqat iqtisodiy ehtiyoj, balki madaniy va ma’rifiy taraqqiyot zaruratiga ham aylangan.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, so‘nggi yillarda O‘zbekiston tarixini milliy manbalar asosida o‘rganish, hunarmandchilik va moddiy madaniyat tarixini tadqiq etishga bo‘lgan e’tibor ortib bormoqda. Biroq Qo‘qon xonligida qog‘oz ishlab chiqarish masalasi tarixshunoslikda yetarli darajada kompleks o‘rganilmagan. Mavjud tadqiqotlarning aksariyati qog‘ozchilik tarixining umumiy masalalariga bag‘ishlangan bo‘lib, Qo‘qon qog‘ozining ishlab chiqarish texnologiyasi, iqtisodiy ahamiyati, savdo aloqalaridagi o‘rni va tarixiy manbalardagi aks etishi maxsus tadqiqot obyekti sifatida kam o‘rganilgan.

Mavzuning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda Qo‘qon xonligida qog‘oz ishlab chiqarishga oid mahalliy tarixiy manbalar, rus sharqshunoslari asarlari va zamonaviy xorijiy tadqiqotlar qiyosiy-manbashunoslik asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, qog‘oz ishlab chiqarishning iqtisodiy, madaniy va ma’muriy hayotdagi o‘rni kompleks tarzda yoritiladi. Bu esa Qo‘qon xonligining moddiy madaniyati va iqtisodiy tarixiga oid mavjud ilmiy qarashlarni yanada boyitishga xizmat qiladi.

Tadqiqotning maqsadi Qo‘qon xonligida qog‘oz ishlab chiqarish tarixini tarixiy manbalar asosida o‘rganish, uning rivojlanish bosqichlari, ishlab chiqarish texnologiyasi, iqtisodiy ahamiyati va madaniy hayotdagi o‘rnini aniqlashdan iborat. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

1) Qo‘qon xonligida qog‘oz ishlab chiqarishga oid tarixiy manbalarni aniqlash va tasniflash;
2) mahalliy tarixiy asarlardagi qog‘ozchilikka oid ma’lumotlarni tahlil qilish;
3) rus sharqshunoslari va xorijiy tadqiqotchilar asarlaridagi ma’lumotlarni qiyosiy o‘rganish;
4) Qo‘qon qog‘ozining ishlab chiqarish texnologiyasi va xomashyo bazasini aniqlash;
5) qog‘ozchilikning iqtisodiy va savdo aloqalaridagi o‘rnini ochib berish;
6) qog‘oz ishlab chiqarishning madaniy-ma’rifiy taraqqiyotdagi ahamiyatini baholash.

Tadqiqot obyekti sifatida Qo‘qon xonligida qog‘oz ishlab chiqarish jarayoni va unga oid tarixiy manbalar tanlangan bo‘lsa, tadqiqot predmeti qog‘ozchilikning iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy hayotdagi o‘rni hamda uning tarixiy manbalarda aks etish xususiyatlaridan iborat.

Tadqiqotning nazariy va amaliy ahamiyati shundaki, unda olingan natijalar Qo‘qon xonligi tarixi, hunarmandchilik tarixi, manbashunoslik va tarixshunoslik

yo‘nalishlaridagi ilmiy izlanishlarni boyitishga xizmat qiladi. Shuningdek, tadqiqot materiallaridan oliy ta’lim muassasalarida “O‘zbekiston tarixi”, “Qo‘qon xonligi tarixi”, “Manbashunoslik”, “Tarixshunoslik” va “Madaniyat tarixi” fanlarini o‘qitishda foydalanish mumkin.

Shunday qilib, Qo‘qon xonligida qog‘oz ishlab chiqarish tarixini tarixiy manbalar asosida o‘rganish nafaqat hunarmandchilik taraqqiyotini, balki xonlikning iqtisodiy qudrati, savdo aloqalari, ilmiy-ma’rifiy muhiti va madaniy rivojlanish darajasini aniqlash imkonini beradigan muhim ilmiy masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqot ushbu yo‘nalishdagi mavjud ilmiy bo‘shliqlarni to‘ldirishga qaratilganligi bilan ham ahamiyatlidir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda Qo‘qon xonligida qog‘oz ishlab chiqarish tarixini tarixiy manbalar asosida kompleks o‘rganish maqsadida tarix fanida keng qo‘llaniladigan zamonaviy ilmiy yondashuvlar va metodlardan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi tarixiy voqea va jarayonlarni obyektivlik, tarixiylik hamda ilmiylik tamoyillari asosida tahlil qilishga tayandi. Shu bilan birga, manbashunoslik, tarixshunoslik, qiyosiy tahlil va tizimli yondashuv usullari tadqiqotning metodologik asosini tashkil etdi.

Tadqiqotning nazariy-metodologik poydevori sifatida tarixiy taraqqiyotning uzviylik va vorisiylik tamoyillari qabul qilindi. Ushbu yondashuv Qo‘qon qog‘ozchiligining shakllanishini Samarqand qog‘ozchilik maktabi an’analari bilan bog‘liq holda tahlil qilish imkonini berdi. Shu asosda qog‘oz ishlab chiqarishning kelib chiqishi, rivojlanish bosqichlari va XIX asrga kelib mustaqil hunarmandchilik tarmog‘i sifatida shakllanish jarayoni o‘rganildi.

Tadqiqotda birinchi navbatda **tarixiylik metodi** qo‘llanildi. Ushbu metod yordamida qog‘oz ishlab chiqarishning paydo bo‘lishi va rivojlanishi davriy ketma-ketlik asosida tahlil qilindi. Tarixiylik tamoyili orqali qog‘ozchilikning siyosiy, iqtisodiy va madaniy omillar bilan bog‘liqligi ochib berildi. Xususan, XVIII asr boshlarida Qo‘qon xonligining tashkil topishi, XIX asrda savdo aloqalarining kengayishi va madrasalar faoliyatining rivojlanishi qog‘oz ishlab chiqarishga qanday ta’sir ko‘rsatganligi o‘rganildi.

Obyektivlik metodi tadqiqotning muhim metodologik asoslaridan biri bo‘ldi. Mavzuga oid mahalliy va xorijiy manbalardagi ma’lumotlar bir-biri bilan qiyoslandi hamda ularning o‘xshash va farqli jihatlari aniqlashtirildi. Bu esa ayrim manbalarda uchraydigan subyektiv qarashlar va baholashlarning ilmiy jihatdan tekshirilishiga imkon berdi. Ayniqsa, rus sharqshunoslari tomonidan yozilgan tadqiqotlar hamda zamonaviy xorijiy olimlar asarlaridagi ma’lumotlar tanqidiy tahlil asosida o‘rganildi.

Tadqiqot jarayonida **manbashunoslik metodi** alohida ahamiyat kasb etdi. Mazkur metod yordamida qog‘oz ishlab chiqarish tarixiga oid yozma manbalar kelib chiqishi, yaratilish davri, muallifligi, mazmuni va ilmiy ahamiyati nuqtai nazaridan tahlil qilindi. Jumladan, Muhammad Hakimxon To‘raning “Muntaxab at-tavorix” [1], Muhammad Solih Toshkandiyning “Tarixi jadidayi Toshkand” [3], Mulla Olim Mahdum Hojining “Tarixi Turkiston” [2] kabi asarlari manbashunoslik mezonlari asosida o‘rganildi. Shu bilan birga, A.A. Semenov [4], N.P. Ostroumov [5], A.D. Vasilev [6] va boshqa tadqiqotchilar asarlarining ilmiy qiymati ham baholandi.

Tarixshunoslik tahlili metodi orqali Qo‘qon qog‘ozchiligi masalasining ilmiy adabiyotlarda yoritilish darajasi o‘rganildi. Mahalliy, rus va xorijiy tadqiqotchilar asarlari xronologik va mavzuviy jihatdan tasniflandi. Bu usul mavzuning qay darajada o‘rganilganligini, mavjud ilmiy bo‘shliqlar va istiqbolli tadqiqot yo‘nalishlarini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot davomida **qiyosiy-tarixiy metod** ham keng qo‘llanildi. Mazkur metod yordamida Qo‘qon qog‘ozchiligi Samarqand, Buxoro va Sharqiy Turkistondagi qog‘oz ishlab chiqarish markazlari bilan taqqoslandi. Natijada ishlab chiqarish texnologiyasi, xomashyo bazasi, mahsulot sifati va savdo yo‘nalishlaridagi umumiy hamda o‘ziga xos jihatlar aniqlashtirildi. Qiyosiy tahlil Qo‘qon qog‘ozining Markaziy Osiyo qog‘ozchilik an’analari tizimidagi o‘rnini belgilash imkonini berdi.

Bundan tashqari, **tizimli yondashuv** metodidan foydalanildi. Ushbu metod asosida qog‘oz ishlab chiqarish alohida hunarmandchilik sohasi sifatida emas, balki iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va siyosiy omillar bilan uzviy bog‘liq murakkab tizim sifatida o‘rganildi. Natijada qog‘ozchilikning savdo, ta’lim, davlat boshqaruvi va madaniy hayot bilan o‘zaro aloqalari ochib berildi.

Tadqiqotda **analiz va sintez metodlari** ham qo‘llanildi. Analiz usuli yordamida tarixiy manbalardagi ma’lumotlar alohida tarkibiy qismlarga ajratilib o‘rganilgan bo‘lsa, sintez usuli orqali ushbu ma’lumotlar umumlashtirilib, yaxlit ilmiy xulosalar shakllantirildi. Bu esa manbalarda tarqoq holda uchraydigan ma’lumotlarni yagona konseptual tizimga keltirish imkonini berdi.

Interdisiplinar yondashuv ham tadqiqotning metodologik asoslaridan biri bo‘ldi. Qog‘oz ishlab chiqarish tarixini o‘rganishda tarix, iqtisodiyot, madaniyatshunoslik, etnologiya va texnologiya tarixi fanlari yutuqlaridan foydalanildi. Ayniqsa, qog‘oz tayyorlash texnologiyasi, xomashyo bazasi va ishlab chiqarish jarayonlarini tahlil qilishda texnologik tarix usullariga murojaat qilindi. Bu esa mavzuni faqat tarixiy voqelik sifatida emas, balki moddiy madaniyat elementi sifatida ham o‘rganish imkonini berdi.

Tadqiqotning empirik bazasini tarixiy qo‘lyozmalar, tarixiy asarlar, arxiv hujjatlariga oid nashrlar, ilmiy maqolalar, monografiyalar va xorijiy tadqiqotlar tashkil etdi. Olingan ma’lumotlarning ishonchliligini ta’minlash maqsadida ular o‘zaro solishtirildi va verifikatsiya qilindi. Bir-birini tasdiqlovchi ma’lumotlarga ustuvor ahamiyat berildi.

Metodologik jihatdan tadqiqot **sivilizatsion yondashuv** asosida ham olib borildi. Mazkur yondashuv qog‘ozni oddiy hunarmandchilik mahsuloti sifatida emas, balki sivilizatsiyalar taraqqiyotini ta’minlovchi bilim va axborot tashuvchisi sifatida baholash imkonini berdi. Shu nuqtai nazardan Qo‘qon qog‘ozchiligi xonlikning ilmiy-ma’rifiy salohiyati, kitobat madaniyati va davlat boshqaruvi tizimi rivojlanishining muhim omillaridan biri sifatida tahlil qilindi.

Shunday qilib, tadqiqot metodologiyasi tarixiylik, obyektivlik, manbashunoslik, tarixshunoslik, qiyosiy-tarixiy, tizimli va sivilizatsion yondashuvlarning uyg‘unligi asosida shakllantirildi. Ushbu metodlarning kompleks qo‘llanilishi Qo‘qon xonligida qog‘oz ishlab chiqarish tarixini har tomonlama, ilmiy asoslangan va xolisona yoritish imkonini berdi hamda tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta’minladi.

NATIJALAR

Tadqiqot davomida mahalliy tarixiy manbalar, rus sharqshunoslari asarlari, xorijiy tadqiqotlar hamda zamonaviy ilmiy adabiyotlar qiyosiy tahlil qilinib, Qo‘qon xonligida qog‘oz ishlab chiqarishning shakllanishi, rivojlanishi va iqtisodiy-madaniy hayotdagi o‘rni yuzasidan bir qator ilmiy natijalarga erishildi.

Tadqiqot natijalari Qo‘qon xonligida qog‘oz ishlab chiqarish XVIII asr oxiri va XIX asr davomida hunarmandchilikning muhim tarmoqlaridan biri sifatida shakllanganligini ko‘rsatdi. Qo‘qon shahri va Farg‘ona vodiysining ayrim hududlari qog‘oz ishlab chiqarish markazlari sifatida faoliyat yuritgan. Mahalliy manbalarda qog‘ozchilikka oid ma’lumotlar bevosita ko‘p uchramasa-da, iqtisodiy hayot, savdo va hunarmandchilikka doir ma’lumotlar ushbu sohaning xonlik xo‘jaligidagi ahamiyatini aniqlash imkonini beradi.

Qog‘oz ishlab chiqarish texnologiyasi mahalliy an’analar va Samarqand qog‘ozchilik maktabi tajribalari asosida rivojlanganligi aniqlandi. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, qog‘oz tayyorlashda asosan paxta tolalari, eski matolar, tut daraxti po‘stlog‘i va boshqa mahalliy xomashyolardan foydalanilgan [4]. Ishlab chiqarish jarayoni xomashyoni maydalash, tolalarni qayta ishlash, qog‘oz qatlamini shakllantirish, quritish va silliqlash kabi bir necha bosqichlarni o‘z ichiga olgan. Ushbu texnologik jarayonlar mahsulotning sifatini ta’minlagan va Qo‘qon qog‘ozining bozordagi raqobatbardoshligini oshirgan.

Qo‘qon qog‘ozining iqtisodiy ahamiyati xonlik ichki bozoridan tashqariga chiqib, mintaqalararo savdo tizimida ham muhim o‘rin egallaganligi aniqlandi. Tarixiy ma’lumotlarga ko‘ra, Qo‘qon qog‘ozi Toshkent, Buxoro, Xiva, Qashqar, Yarkand va Sharqiy Turkiston bozorlariga muntazam ravishda chiqarilgan [7]. Bu esa qog‘ozchilikning eksportga yo‘naltirilgan ishlab chiqarish sohasi sifatida rivojlanganligini ko‘rsatadi. Natijada qog‘oz mahsulotlari savdosidan tushgan daromadlar hunarmandlar, savdogarlar va xonlik g‘aznasi uchun muhim iqtisodiy manba vazifasini bajargan.

Qog‘oz ishlab chiqarishning rivojlanishi xonlikning ma’naviy-ma’rifiy taraqqiyoti bilan bevosita bog‘liq ekanligi aniqlandi. XIX asrda Qo‘qon xonligi hududida faoliyat yuritgan madrasalar, maktablar, kutubxonalar va devonxonalar qog‘oz mahsulotlariga doimiy ehtiyoj sezgan. Qog‘oz qo‘lyozma kitoblar yaratish, ilmiy va diniy asarlarni ko‘chirish, rasmiy hujjatlar yuritish hamda diplomatik yozishmalar olib borishda asosiy vosita bo‘lib xizmat qilgan. Shu sababli qog‘ozchilikni faqat iqtisodiy emas, balki madaniy va intellektual taraqqiyotning muhim omili sifatida baholash mumkin.

Manbalar tahlili Qo‘qon qog‘ozchiligining boshqa hunarmandchilik tarmoqlari bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatdi. Xususan, paxtachilik, bog‘dorchilik, savdo va transport tizimlarining rivojlanishi qog‘oz ishlab chiqarishning kengayishiga xizmat qilgan. O‘z navbatida qog‘ozchilikning rivojlanishi kitobat, xattotlik, muhrsozlik va hujjatchilik kabi sohalarning taraqqiyotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan.

Xorijiy tadqiqotlar tahlili Qo‘qon qog‘ozchiligining Markaziy Osiyo sivilizatsiyasidagi o‘rnini yanada chuqurroq anglash imkonini berdi. Jonathan M. Bloom [8], Scott C. Levi [7] va boshqa olimlar tadqiqotlari qog‘oz ishlab chiqarishning mintaqadagi ilmiy va madaniy almashinuv jarayonlarida muhim rol o‘ynaganligini

ko‘rsatadi. Ularning ilmiy xulosalariga ko‘ra, Qo‘qon qog‘ozi XIX asrda Markaziy Osiyoning nufuzli qog‘oz mahsulotlaridan biri sifatida tanilgan.

Tadqiqot davomida qog‘ozchilik tarixiga oid ayrim muammolar ham aniqlandi. Xususan, qog‘oz ustaxonalari soni, ishlab chiqarish hajmi, ustalar sulolalari va qog‘oz savdosining aniq ko‘rsatkichlariga oid ma’lumotlar yetarli darajada saqlanib qolmagan. Bu esa mavzuni yanada chuqurroq o‘rganishda arxiv hujjatlari, vaqfnomalar, qo‘lyozmalar kolofonlari hamda statistik ma’lumotlarni ilmiy muomalaga kiritish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari Qo‘qon qog‘ozchiligining xonlikning siyosiy va ma’muriy tizimidagi ahamiyatini ham ochib berdi. Chunki davlat boshqaruvi tizimida yuritilgan farmonlar, soliqqa oid hujjatlar, diplomatik yozishmalar va sud qarorlari qog‘oz mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojni muntazam ravishda oshirib borgan. Natijada qog‘oz ishlab chiqarish davlat boshqaruvining moddiy-texnik asoslaridan biriga aylangan.

Rus sharqshunoslari va sayyohlar asarlarida qog‘ozchilikning aks etishi

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonga tashrif buyurgan rus tadqiqotchilari qog‘oz ishlab chiqarish jarayonlarini kuzatib, ularni ilmiy jihatdan tavsiflaganlar. A.A. Semenovning “O sredneaziatskoy bumage” nomli tadqiqoti Markaziy Osiyoda qog‘oz ishlab chiqarish tarixiga bag‘ishlangan eng muhim asarlardan biridir [4]. Muallif Qo‘qon va Samarqand qog‘ozlarining xomashyosi, tayyorlash usullari va sifat xususiyatlarini batafsil yoritadi. Semenovning ma’lumotlariga ko‘ra, Qo‘qon qog‘ozi tut daraxti po‘stlog‘i va eski matolardan tayyorlangan.

N.P. Ostroumov ham Turkiston o‘lkasidagi hunarmandchilik tarmoqlarini tavsiflar ekan, Qo‘qon qog‘ozining mahalliy bozorlardagi o‘rniga alohida to‘xtaladi [5]. Uning yozishicha, Qo‘qon qog‘ozi xattotlik va kitobat ishlarida keng qo‘llanilgan.

Xorijiy tadqiqotlarda Qo‘qon qog‘ozchiligi masalasi

Qo‘qon xonligida qog‘oz ishlab chiqarish tarixi xorijiy tarixchilar, sharqshunoslar, kitobshunoslar va texnologiya tarixi bilan shug‘ullanuvchi olimlar tomonidan turli jihatlardan tadqiq etilgan. Ularning izlanishlari Qo‘qon qog‘ozchiligining nafaqat mahalliy hunarmandchilik tarmog‘i, balki Markaziy Osiyo madaniy merosining muhim tarkibiy qismi ekanligini ko‘rsatadi.

Amerikalik sharqshunos olim Jonathan M. Bloom o‘zining mashhur asari “Paper Before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World”da qog‘oz ishlab chiqarishning Xitoydan Markaziy Osiyo orqali islom olamiga tarqalish jarayonini tahlil qiladi [8]. Olimning fikricha, Samarqand qog‘ozchiligi an’analari keyinchalik Farg‘ona vodiysi va Qo‘qon hududlariga ham tarqalgan bo‘lib, XVIII–XIX asrlarda Qo‘qon Markaziy Osiyodagi muhim qog‘oz ishlab chiqarish markazlaridan biriga aylangan. Bloom qog‘oz ishlab chiqarishning madaniyat, ta’lim va kitobat rivojiga ko‘rsatgan ta’sirini alohida ta’kidlaydi.

Markaziy Osiyo qog‘ozchiligi tarixini o‘rgangan tadqiqotchilar XIX–XX asr boshlaridagi sayyohlar va sharqshunoslar ma’lumotlarini tahlil qilib, Qo‘qonda ishlab chiqarilgan qog‘ozning texnologik xususiyatlari, xomashyosi va tayyorlash usullarini tiklashga harakat qilganlar. Tadqiqotlarning xulosalariga ko‘ra, Qo‘qon qog‘ozi asosan paxta tolasi, eski matolar hamda mahalliy o‘simlik tolalaridan tayyorlangan bo‘lib, siyohni yaxshi singdirishi va mustahkamligi bilan ajralib turgan.

Qadimgi qo‘lyozmalar tarkibidagi tolalarni mikroskopik tahlil qilish orqali qog‘oz ishlab chiqarish texnologiyasining evolyutsiyasini yorituvchi materialshunoslik tadqiqotlari Qo‘qon qog‘ozchiligi Samarqand an’analarining davomchisi bo‘lganini va Farg‘ona vodiysida o‘ziga xos mahalliy texnologik maktab shakllanganini ko‘rsatadi.

Amerikalik tarixchi Scott C. Levi Qo‘qon xonligining xalqaro savdo tizimini tadqiq etar ekan, qog‘oz mahsulotlari ham xonlik eksportida muhim o‘rin tutganini qayd etadi [7]. Uning fikricha, Qo‘qonning Sharqiy Turkiston, Buxoro, Toshkent va Rossiya bilan olib borgan savdo aloqalari qog‘oz ishlab chiqarishning rivojlanishiga turtki bergan. Savdo hajmining ortishi natijasida Qo‘qon qog‘ozi mintaqaviy bozorlarda Samarqand qog‘ozining o‘rnini egallay boshlagan.

Qog‘oz ishlab chiqarish texnologiyasi tarixi bilan shug‘ullangan olimlarning tadqiqotlarida Markaziy Osiyo qog‘ozchiligi Sharq va G‘arb texnologik an’analari o‘rtasidagi bog‘lovchi bo‘g‘in sifatida baholanadi. Ularning fikriga ko‘ra, Qo‘qon qog‘ozchiligi Xitoy, Samarqand va mahalliy Farg‘ona tajribalarining sintezi sifatida shakllangan.

Xorijiy ilmiy adabiyotlarda yana bir muhim masala — Qo‘qon qog‘ozchiligining tiklanish omillari hisoblanadi. Tadqiqotchilar XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida Samarqanddagi siyosiy beqarorlik sabab ayrim qog‘ozsoz ustalarning Qo‘qonga ko‘chib o‘tganligini qayd etadilar. Natijada Qo‘qonda yangi ustaxonalar tashkil etilib, butun Turkiston hududini qog‘oz bilan ta’minlay oladigan ishlab chiqarish markazi shakllangan.

Xorijiy tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Qo‘qon qog‘ozchiligi masalasi asosan uch yo‘nalishda o‘rganilgan: qog‘oz ishlab chiqarishning tarixiy taraqqiyoti va tarqalishi; Qo‘qon qog‘ozining texnologik xususiyatlari; uning iqtisodiy va madaniy ahamiyati. Xorijiy olimlar Qo‘qon qog‘ozchiligini Samarqand an’analarining mantiqiy davomi sifatida baholab, XIX asrga kelib Qo‘qon Markaziy Osiyoning eng yirik qog‘oz ishlab chiqarish markazlaridan biriga aylanganligini ta’kidlaydilar.

Qo‘qon qog‘ozining iqtisodiy ahamiyati

Qo‘qon xonligi iqtisodiyotida qog‘oz ishlab chiqarish hunarmandchilikning muhim va daromad keltiruvchi tarmoqlaridan biri hisoblangan. XVIII asr oxiri va XIX asr davomida Farg‘ona vodiysida ishlab chiqarilgan qog‘oz nafaqat mahalliy ehtiyojlarni qondirgan, balki mintaqalararo savdoda ham muhim o‘rin egallagan. Tarixiy manbalarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, Qo‘qon qog‘ozi xonlik iqtisodiyotining ichki va tashqi savdo tizimiga faol jalb etilgan mahsulotlardan biri bo‘lgan.

Avvalo, qog‘oz ishlab chiqarish shaharlardagi hunarmandchilik iqtisodiyotining rivojlanishiga xizmat qilgan. Qo‘qon, Chorsu, Marg‘ilon va Namangan kabi shaharlarda faoliyat yuritgan qog‘oz ustaxonalari ko‘plab ustalar, shogirdlar va savdogarlarni ish bilan ta’minlagan. Birgina qog‘oz tayyorlash jarayonining o‘zida xomashyo yig‘uvchilar, tolalarni qayta ishlovchilar, suv tegirmonlari ishchilari, qog‘oz quyuvchilar, qurituvchilar va sotuvchilar qatnashgan. Bu esa qog‘ozchilikni ko‘plab kasb egalari ishtirok etadigan murakkab iqtisodiy tizimga aylantirgan.

Qog‘oz ishlab chiqarishning rivojlanishi xonlikdagi boshqa xo‘jalik tarmoqlarining taraqqiyotiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Xususan, paxtachilik va bog‘dorchilik mahsulotlari qog‘oz tayyorlash uchun muhim xomashyo vazifasini bajargan. Eski paxta

matolari, latta va tut daraxti po‘stlog‘idan foydalanilishi natijasida qishloq xo‘jaligi hamda hunarmandchilik o‘rtasida iqtisodiy integratsiya yuzaga kelgan. Bu holat mahalliy ishlab chiqarishning ichki resurslarga tayanishini ta’minlagan.

Qo‘qon qog‘ozining iqtisodiy ahamiyati uning savdo mahsuloti sifatidagi mavqei bilan ham belgilanadi. XIX asrda Qo‘qon xonligi Markaziy Osiyoning muhim savdo markazlaridan biri bo‘lib, uning hududidan o‘tgan karvon yo‘llari qog‘oz mahsulotlarini keng hududlarga tarqatish imkonini bergan. Qo‘qon qog‘ozi Toshkent, Buxoro, Xiva, Qashqar, Yarkand, O‘sh va Sharqiy Turkiston bozorlariga chiqarilgan. Ayrim hollarda Rossiya imperiyasi hududlariga ham olib borilganligi haqida ma’lumotlar uchraydi. Natijada qog‘oz mahsulotlari xonlikning eksport salohiyatini oshiruvchi omillardan biriga aylangan.

Savdo hajmining ortishi qog‘oz ishlab chiqarishning ixtisoslashuviga ham olib kelgan. Mahalliy ustalar turli maqsadlar uchun mo‘ljallangan qog‘oz turlarini ishlab chiqarganlar. Jumladan, xattotlik uchun yupqa va silliq qog‘oz, rasmiy hujjatlar uchun qalinroq qog‘oz hamda kundalik yozishmalar uchun nisbatan arzon qog‘ozlar tayyorlangan. Bu esa bozor talabiga moslashgan ishlab chiqarish tizimi shakllanganligini ko‘rsatadi.

Qo‘qon qog‘ozining iqtisodiy qiymati uning madaniy-ma’rifiy sohalar bilan bog‘liqligida ham namoyon bo‘ladi. XIX asrda xonlik hududida yuzlab madrasalar, maktablar, masjidlar va qozixonalar faoliyat yuritgan. Ushbu muassasalarning barchasi qog‘oz mahsulotlariga ehtiyoj sezgan. Qo‘lyozma kitoblar, vaqfnomalar, soliq daftarlari, sud hujjatlari va diplomatik yozishmalar uchun muntazam ravishda qog‘oz talab qilingan. Shuning uchun qog‘oz ishlab chiqarish davlat boshqaruvi va ta’lim tizimining uzluksiz faoliyat yuritishini ta’minlovchi strategik iqtisodiy tarmoq vazifasini bajargan.

Qog‘oz savdosidan tushadigan daromadlar shahar iqtisodiyotining rivojlanishiga ham xizmat qilgan. Savdogarlar va hunarmandlar tomonidan to‘langan boj va soliqlar xonlik g‘aznasining muhim daromad manbalaridan biri bo‘lgan. Karvon savdosining rivojlanishi esa transport, omborxona va bozor infratuzilmasining kengayishiga sabab bo‘lgan. Bu jarayon o‘z navbatida shaharlarning iqtisodiy faolligini oshirgan.

Tarixiy-iqtisodiy nuqtai nazardan qaralganda, Qo‘qon qog‘ozi yuqori qo‘shimcha qiymatga ega mahsulot hisoblangan. Chunki qog‘oz tayyorlashda nisbatan arzon mahalliy xomashyo ishlatilgan bo‘lsa-da, tayyor mahsulotning bozor qiymati yuqori bo‘lgan. Bu esa hunarmandlarga barqaror daromad olish imkonini yaratgan va qog‘ozchilikning iqtisodiy rentabelligini ta’minlagan.

Xorijiy tadqiqotchilar, xususan, Scott C. Levi [7] va Jonathan M. Bloom [8] tadqiqotlari ham Qo‘qon qog‘ozining mintaqaviy savdo tizimidagi ahamiyatini tasdiqlaydi. Ularning fikricha, Qo‘qon qog‘ozi Markaziy Osiyodagi ilmiy va madaniy almashinuv jarayonlarining moddiy asoslaridan biri bo‘lib xizmat qilgan. Savdo yo‘llari orqali qog‘ozning keng tarqalishi bilimlar, diniy asarlar va rasmiy hujjatlarning ham mintaqalar bo‘ylab tarqalishiga imkon yaratgan.

Shu tariqa, Qo‘qon qog‘ozi iqtisodiy jihatdan ko‘p funksiyali mahsulot bo‘lib, u hunarmandchilik ishlab chiqarishini rivojlantirish, ichki va tashqi savdoni kengaytirish, davlat moliyasini mustahkamlash hamda ma’rifiy-madaniy muassasalarning faoliyatini

ta’minlashda muhim o‘rin tutgan. Natijada qog‘oz ishlab chiqarish Qo‘qon xonligi iqtisodiyotining eng istiqbolli va strategik tarmoqlaridan biriga aylangan.

Tadqiqot natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

1) Qo‘qon xonligi XIX asrda Markaziy Osiyoning muhim qog‘oz ishlab chiqarish markazlaridan biri bo‘lgan;
2) Qo‘qon qog‘ozi Samarqand qog‘ozchilik an’analarining davomchisi sifatida shakllangan;
3) qog‘oz ishlab chiqarish xonlik iqtisodiyotining daromadli va eksportbop tarmoqlaridan biri hisoblangan;
4) qog‘oz mahsulotlari ilm-fan, ta’lim va davlat boshqaruvining rivojlanishida muhim rol o‘ynagan;
5) Qo‘qon qog‘ozi mintaqalararo savdo aloqalarining rivojlanishiga xizmat qilgan;
6) qog‘ozchilikning rivojlanishi Farg‘ona vodiysining iqtisodiy va madaniy yuksalishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan;
7) mavzuga oid yangi arxiv hujjatlarini ilmiy muomalaga kiritish Qo‘qon qog‘ozchiligi tarixini yanada chuqurroq o‘rganish imkonini beradi.

Mazkur natijalar Qo‘qon xonligi tarixida qog‘oz ishlab chiqarishning o‘rni va ahamiyatini yanada aniqroq yoritishga xizmat qiladi hamda kelgusidagi manbashunoslik va tarixshunoslik tadqiqotlari uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

MUHOKAMA

Manbalar tahlili muhim bir jihatni ko‘rsatadiki, Qo‘qon qog‘ozi ishlab chiqarishining rivojlanishi xonlikda kitobat va hujjatchilik madaniyatining yuksalishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. XIX asrda Qo‘qon, Marg‘ilon, Namangan va Andijon kabi shaharlarda madrasalar sonining ortishi, qo‘lyozma kitoblar ko‘chirilishi va devonxona faoliyatining kengayishi qog‘ozga bo‘lgan talabni keskin oshirgan. Shuning uchun qog‘ozchilikni faqat iqtisodiy hodisa sifatida emas, balki ma’naviy-madaniy taraqqiyotning muhim ko‘rsatkichi sifatida ham baholash lozim.

Shuningdek, tadqiqot natijalari Qo‘qon qog‘ozchiligining Markaziy Osiyodagi boshqa qog‘oz ishlab chiqarish markazlari bilan o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadi. Samarqand qog‘ozchilik maktabining ayrim texnologik tajribalari Qo‘qonga ko‘chib o‘tgan bo‘lsa, Qo‘qon ustalari esa mavjud tajribalarni mahalliy sharoitga moslashtirganlar. Natijada XIX asrga kelib Qo‘qon qog‘ozi o‘zining mustaqil texnologik va sifat xususiyatlariga ega bo‘lgan mahsulot sifatida shakllangan.

Zamonaviy tarixshunoslik nuqtai nazaridan qaralganda, Qo‘qon qog‘ozchiligi tarixi hali to‘liq o‘rganilgan deb bo‘lmaydi. Ayniqsa, ustaxonalar faoliyati, ustalar sulolalari, ishlab chiqarish hajmlari, qog‘oz savdosi geografiyasi va narx-navoga oid ma’lumotlar yetarli darajada tadqiq etilmagan. Qo‘lyozmalar kolofonlari, vaqfnomalar, arxiv hujjatlari va savdo daftarlarini o‘rganish orqali bu masalalarga yanada aniqlik kiritish mumkin.

Umuman olganda, tarixiy manbalar va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar tahlili Qo‘qon xonligida qog‘oz ishlab chiqarish iqtisodiy, madaniy va intellektual taraqqiyotning muhim omillaridan biri bo‘lganligini tasdiqlaydi. Qog‘ozchilikning rivojlanishi nafaqat hunarmandchilik taraqqiyotini, balki xonlikda ilm-fan, ta’lim, adabiyot va davlat boshqaruvi tizimining yuksalishini ham ta’minlagan. Shu jihatdan Qo‘qon qog‘ozchiligi

tarixini o‘rganish Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi tarixidagi muhim bo‘g‘inlardan birini tadqiq etish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, Qo‘qon qog‘ozi xonlik iqtisodiyotining oddiy mahsuloti emas, balki “bilim iqtisodiyoti”ning asosiy vositasi bo‘lgan. Chunki qog‘ozsiz ilmiy asarlar, huquqiy hujjatlar, diplomatik yozishmalar va diniy adabiyotlarning yaratilishi hamda tarqalishi mumkin emas edi. Shu sababli Qo‘qon qog‘ozchiligi tarixini o‘rganish aslida Qo‘qon xonligining ilmiy-madaniy salohiyatini o‘rganish bilan teng ahamiyat kasb etadi. Bu esa mavzuning bugungi tarixshunoslikdagi dolzarbligini yanada oshiradi.

XULOSA

Qo‘qon xonligida qog‘oz ishlab chiqarish iqtisodiy va madaniy hayotning muhim tarkibiy qismi bo‘lgan. Tarixiy manbalar qog‘ozchilikning xonlik hududida keng rivojlanganligini va uning ichki hamda tashqi savdoda muhim o‘rin tutganligini tasdiqlaydi. Mahalliy tarixiy asarlar, rus sharqshunoslari tadqiqotlari va zamonaviy ilmiy adabiyotlar Qo‘qon qog‘ozining Markaziy Osiyo hunarmandchiligi tarixidagi o‘rnini yoritishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot Qo‘qon qog‘ozi nafaqat hunarmandchilik mahsuloti, balki ilm-fan, ta’lim, adabiyot, davlat boshqaruvi va xalqaro savdo rivojiga xizmat qilgan strategik resurs sifatida namoyon bo‘lganligini ko‘rsatdi. Shu jihatdan Qo‘qon qog‘ozchiligi tarixini o‘rganish Markaziy Osiyo iqtisodiy va madaniy tarixining muhim sahifalaridan birini yoritishga xizmat qiladi.

Kelgusida arxiv hujjatlari va qo‘lyozma manbalarni kengroq o‘rganish, qo‘lyozmalar kolofonlari va vaqfnomalardagi ma’lumotlarni ilmiy muomalaga kiritish Qo‘qon qog‘ozchiligi tarixining yangi qirralarini ochishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Hakimxon To‘ra. Muntaxab at-tavorix. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010. – 624 b.
2. Olim Mahdum Hoji. Tarixi Turkiston. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008. – 352 b.
3. Muhammad Solih Toshkandiy. Tarixi jadidayi Toshkand. – Toshkent: Fan, 2009. – 482 b.
4. Семёнов А.А. О среднеазиатской бумаге и древнем способе её производства в Средней Азии // Известия АН УзССР. – Ташкент, 1954. – № 6. – С. 45–67.
5. Остроумов Н.П. Сарты. Этнографические материалы. – Ташкент: Типография Туркестанского края, 1890. – 276 с.
6. Васильев А.Д. Россия и Кокандское ханство в XVIII–XIX вв. – Москва: Наука, 1982. – 286 с.
7. Levi S.C. The Rise and Fall of Khoqand, 1709–1876: Central Asia in the Global Age. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2017. – 328 p.
8. Bloom J.M. Paper Before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World. – New Haven: Yale University Press, 2001. – 315 p.
9. Soucek S. A History of Inner Asia. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 369 p.
10. Bobobekov H. Qo‘qon tarixi. – Toshkent: Fan, 1996. – 240 b.
11. Tursunov N. Qo‘qon xonligi: siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy tarix. – Toshkent: Fan, 2006. – 312 b.
12. Ahmedov B.A. O‘zbekiston xalqlari tarixi manbalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001. – 384 b.